

Ferencz Győző

TÜNDÖKLŐ TAVASZI SUGÁR

Feleségem egyre hervadtabb
Virágokkal a kezében vonul
Át a szobán, keres védett,
Napsütötte zugot árva csalánnak,
Sarkot krotonnak távol
Huzattól, ültet erkélyládába
Futómuskátlit, visz levegőre
Mentát, befőttesüvegben hajtat
Töröl kaktuszt, metsz, visszanyes,
Locsol, öntöz, szaporit, és zöld
Szemsugarának bársony melegétől sarjad
A növényzet, felfénylik, virul.

Dávidházi Péter

A KRITIKA ISKOLÁZOTTSÁGA

Aki nem vágyott még reménytelenül, nem értheti az írás paradoxonát. Nehéz a kritika eszményéről beszélnem, mely törekvéseimet elérhetetlenül ösztönzi, s miközben derengve, pillanatokra ki-kitisztulva, lelki szemeim előtt lebeg, mások bírálatainak megítéléséhez is viszonyítási mintaként szolgál. Bámulom a régi szerzőket, akik el merték fogadni az *apologia pro sua vita* műfajának kihívását; a védekezés felkinált beszédhelyzete önvizsgálatra kötelez, melynek tétje túl nagy ahhoz, hogy megengedné a kicsinyes hazabeszélést. Eszményeim tisztázását megkísérelve azonnal be kell látnom, hogy írásaim milyen szánalmas eredménnyel igyekeznek felnőni hozzájuk. Sovány vigasz, hogy ilyen az eszmények éteri természete: nem vállalnak közösséget buzgó ügyetlenkedéseinkkel, s mellettük még riasztóbban kiütköznek munkáink gyarlóságai. Vagyis kritikaeszményem megfogalmazásának kísérlete mélyen személyes, de a magam mentésére, sajnos, eleve alkalmatlan művelet. Mint szembesítés hasznos, bár nem felhőtlen pillanat, amikor a magunk kárán tanuljuk meg, hogy miért kell elnézőbbnek lennünk elődeink vagy kollégáink szakmai botlásai iránt. Mások írásaiban hamarabb szemünkbe ötlük az eszményeink elleni vétség, s pedagógiai célokra szemléletesebb diszpéldányokat gyűjthetünk belőlük, de elkövetőik nevét éretlenség kipellengérezni, mert saját szövegeinkben is bőven találhatunk kivetnivalót. Bizonyára nemcsak én hallom fájdalmasan ismerősnek Arany János sóhaját, amikor verseskötete kritikusának magán-

levélben azt válaszolja, ne féltse őt az elbizakodástól, mert senki sem érzi nála jobban, hogy egyik-másik művében mennyire elmaradt eszményképe mögött.

Merem remélni, az sem tűnik elbizakodottnak, hogy *általános* kritikaeszményemről beszélek, függetlenül e műfaj korok, egyének és célok szerint változó különbségeitől. Mértéktelen becsvágynak látszhat, hogy a kritikának mint tagolatlan műfajnak egyetemes eszményét iparkodom megfogalmazni, mintegy *sub specie aeternitatis*, eltekintve bármiféle altípusától, nem hederítve olyan vaskos válaszfalakra sem, mint amelyek a szépirodalmi, illetve a tudományos tárgyú bírálat között húzódnak. Mi több, ezúttal még azzal sem foglalkozom, milyen irodalomelmélet jegyében és miféle normákat alkalmaz a kritikus, micsoda világnézeti vagy (amitől manapság egyre ritkábban szokás eltekinteni) politikai meggyőződés vezérli, s vajon mennyire hajlandó betagozódni a közvetlen hatalmi érdekek világába. E különbségeket bizonyosan tekintetbe kellene vennünk egy-egy kritikus munkásságának elemzésekor, s eközben persze maga az elemző sem boldogulhatna idevágó állásfoglalásainak (kifejtett, utalásnyi vagy hallgatólagos) érzékeltetése nélkül. Kritikaeszményemnek van azonban egy olyan része, amelyet minden pluralisztikus hajlandóságom ellenére egyetemes érvényűnek gondolok, amelybe legörvénylőbben agnosztikus pillanataimban sem tudott belekapaszkodni a mélybe húzó kétely, s amelynek tiszteletben tartását vagy legalábbis megfontolását legszívesebben minden pályakezdő kritikusnak lelkére kötném. Szabad kezét adnék nekik, hogy ismereteik, hajlamaik és képességeik szerint meghatározhassák elméletüket és normáikat, de hozzátenném, hogy ezek gyakorlati *alkalmazása* olyan *mesterség*, amelynek rengeteg közös csinját-binját kell elsajátítanunk keserves és gyönyörűséges inaséveink során, mielőtt egyéni módszereinket önállóan kialakíthatnánk. Hogy elveink alkalmazásán milyen sok múlik, azt múlt századi nagy kritikuselődeink jól tudták, nemegyszer töprengtek és vitatkoztak róla, s elég továbbfűznünk gondolataik fonalát, „[A] kritikánál nem az a főkérdés, hogy az alapelvekre nézve mily csalhatatlansággal kezeltek”, fejtegette például Kemény Zsigmond 1853-ban a *Pesti Napló* hasábjain, „hanem az, hogy az elmélet rezultátumait mily szigorú következetességgel és részrehajlatlansággal alkalmazza a bonckés alá vont teremtményekre”. Kemény sem hitte, hogy a következetességgel és részrehajlatlansággal megneveztek a helyes alkalmazás minden fontos kritériumát. Cikksorozatának ugyanebben a darabjában csak szűkmarkúan és fenntartásokkal dicséri a *Kritikai Lapok* s az *Athenaeum* kritikusait, akiknek ítézetében e két jótékony tulajdonság szerinte bőségesen megvolt, ám a Lessingtől és Schlegeltől kölcsönzött elveiket olyan gépies és tekintélyelvű hivatkozással kérték számon a bírált irodalmi műveken, mintha egy büntető törvénykönyv betű szerint sérthetetlen cikkelei lettek volna. Vagyis nem térünk el a kiváló író-kritikus szellemétől, ha két megnevezett alapkövetelménye mellé beillesztünk egy harmadikat, mégpedig épp az általa Bajzának és társainak felrótt, de sajnos azóta is gyakori, ridegen differenciálatlan normahasználat kiküszöbölésére. Nevezzük ezt a harmadik fő kritériumot, mely sok mindent magába foglal, a kritika *iskolázottságának*.

A kritika iskolázottsága nem tévesztendő össze a kritikus iskolai végzettségével. Kritikusaink többnyire a bölcsészkarok padjaiból kerülnek ki, s persze egyáltalán nem mindegy, hogy ott kik, mit és hogyan tanítottak nekik, de ítéskedésük ettől még nem okvetlenül lesz iskolázott; viszont fényes példákat tudunk arra, hogy valaki alacsonyabb végzettség birtokában írt bámulatosan iskolázott bírálatokat. Az iskolázott kritika legtávolabbi ellenpólusa nem a műveletlen, hanem a félművelt kritika, s ez utóbbi sem függ bizonyítványaink számától. (Senki se higgye, barátaim, hogy csupán hosszú,

fáradtságos és félbehagyott képzéssel máris szert tehet félműveltségre: félműveltnek születni kell.) A félművelt nem okvetlenül tud kevesebbet, mint a művelt, csak az utóbbi elmélyültebben tudja, amit tud (sőt paradox módon azt is, amit nem); személyes köze van elsajátított ismereteihez, talán mert megszenvedett értük, bensőségebb közösségben él velük, letisztultabb arányérzékkel használja őket, alkalmazásukkor jobban tud esetenkénti különbséget tenni, s önkritikusan kiérlelt mondanivalója van róluk. Nem hátrány, ha a kritikus művelt, de be kell látnia, hogy úgysem lehet eléggé az: egy-egy kritikához kevés, amit eleve tudunk, s tisztessé megírásához előbb el kell végeznünk esedékes házi feladatunkat, vagyis szükségünk van egy kis alkalmi egyszerűes további képző tanfolyamra, mely a könyvtári önképzéstől kollégáink szaktudásának gátlástalan kizsákmányolásáig sokféle formát ölthet. A kritikus pályá annyiban szemernyt sem különbözik az irodalomtörténészitől, hogy állandó tanulásra ösztökél, ami bizony alázatot követel. Alkatal válogatja, kinek mennyire esik nehezebbre lemondani arról, hogy késznek tekintse magát; amennyiben a kritikus egyúttal tanár, ha nem vigyáz, s maga is elfogadja, netán túl komolyan veszi katedrai tekintélyének fel-fújó önképét, könnyen elzárhatja továbbfejlődése útját. Ha úgy érezzük, körénk zárul tanárszerepünk védettsége, éppúgy menekülnünk kell belőle (ahogy tudunk, s lesz, ami lesz), mint a hatalmi csoportérdek szorításából. Egyetemen tanító kritikustársaimnak s mindenkori utódainknak lelki gyakorlatként ajánlom a fontossági sorrend elbizonytalanodása ellen, hogy meditáljanak egy legendás professzor 1925-ben (Oláh Gáborhoz) írott levelén, mert szivderítő záradéka klasszikus tömörséggel foglalja össze az örök lényegeket: „*Altalában tévedsz, ha azt hiszed, hogy én afféle régimódi egyet. tanár vagyok, aki mindenütt ott van, mindenben benne van, részvényes, igazgatósági tag, elnök, nagy mogul, s kéz, amely kezet mos stb. Nem! Én modern egyetemi tanár vagyok: 1) tanulok, 2) tanítok. Egyebekre pedig szarok. Üdv! Horváth János.*”

Minden iskolázott bírálat legelemibb, alig észrevehető, még szinte csak negatív ismérve, hogy soha, véletlenül sem követ el egy szarvashibát, amely a kezdetleges fokon megrekedt kritikában lépten-nyomon előfordul: nem kuszálja össze állításai státusát. Mindenekelőtt tisztázza, hogy ki beszél. Eltekintve az alany homályba borításának szándékos és indokolt eseteitől, nem *maszatal*. Vagyis tartózkodóan és nem túlméretezve, de világos jelzőtáblákkal gondoskodik arról, hogy olvasója mindvégig követhesse az egymás utáni állítások alanyának (tehát szerzőségének) változásait. Regényben megszokott fogás, esszében sem ritka, olykor tanulmányban is előfordulhat, hogy a szerző szándékosan mintegy lebegteti, azaz nem azonosítja egyértelműen, kit (vagy egyszerre kiket) hallunk éppen; a kritikus azonban legfőljebb szoros kivételként éljen ilyesmivel, egyébként pedig vigyázzon, nehogy szándéka ellenére el-elmosódjék a beszélő kiléte. A kritika ugyanis közvetlenül ítél és megítéltetik (a görög eredetű műszó is erre összpontosít: *krités*, „bíró”; *kritikós*, „az irodalom bírója”), ezért szövegének erkölcsi higiéniájához tartozik, hogy erőlködés nélkül bármikor megállapíthassuk, melyik állításáért ki, milyen minőségben s mennyire felelős. Röstelném szóvá tenni e higiéniá megsértésének közönséges esetét, ha nem bosszantana oly gyakran: elsikkad annak megkülönböztetése, hogy kritikusunk a maga nevében mond valamit vagy mástól idéz. Ennek legegyszerűbb oka (kárvallottként is tapasztaltam), hogy egyazon kritikájában valaki az idézőjelet részben idézésre használja, de a citátum lelőhelyének pontosabb megadása nélkül, részben egyéb vegyes (és nem eléggé megvilágított) célokra. Ilyenkor a boldogtalan olvasó nem tudhatja, az idézőjelbe tett szövegrész a bi-

rálat tárgyául szolgáló műből vétetett-e (s idézése elmarasztalásnak tekintendő), vagy a macskakörmökkel kritikusunk (mondjuk) azt óhajtja jelezni, hogy itt éppen egy köznap-i szólásmondást tűz kényes tollára.

Pedig a saját, illetve az átvett állítások megkülönböztetése a filológiai kultúra leg-szerényebb minimumához tartozik. Alapkülönbségük további finomításra szorul: kritikát olvasva állandóan érzékelni szeretnénk, hogy az éppen soron levő mondat (vagy akár annak bármelyik szava) hol helyezkedik el az állítások alanyi státusának árnyaltabb filológiai színskáláján. Közvetített ismeret esetén tudnunk kell, mivel van dolgunk: szó szerinti idézettel, parafrázissal, tömörített összefoglalással, saját célra kiragadott részlettel, netán a felhasználás szövegből, szerzőjének más műveiből vagy azokon kívüli adatokból kikövetkeztetett gondolattal. Külön tanulmányt érdemelnének a szó szerinti (verbatim) idézés fajtái és fortélyai: az érintetlenül *többszerűtől* a megszerkesztett *kihagyásoson* át a jéghegy csúcsát kivillantó *merítetig*. Bármelyiket használjuk éppen, vérmérsékletünknek és adott céljainknak megfelelően döntenünk kell saját gondolat és beszótt idézet párbeszédének dramaturgiájáról. Mint szinte mindenütt, az iskolázottság részben itt is arányokon múlik: hiába szólna az érintetlen átvétel (vitatható) hűsége a többszerű idézés mellett, ha egyszer gondolatmenetünk nem képes megemészteni az egészben bekebelezett tartalmat. (Mint gyermekrajz kígyójából a lenyelt elefánt, úgy dagad ki ilyenkor egy-egy ormótlan citátum a szétrepedni kész saját szövegből.) A más gondolatához fűzött megjegyzés esetén nem mindegy, hogy valamit egy észlelt hiány kiegészítéseként kell olvasnunk vagy csupán képzettársításként. S tudni szeretnénk, mégpedig anélkül, hogy erre külön figyelniük kellene, vajon kritikusunk mennyire biztos mondanivalója igazságában: bizonyítottnak (s egyáltalán: bizonyíthatónak), valószínűnek, lehetségesnek, valószínűtlennek, kizárhatónak vagy kizártnak ítéli-e, amit éppen közöl velünk. Talán nem csigázom túl magasra a kritika legelemibb iskolázottságának követelményeit, ha ide sorolom még, hogy olvasóként eközben azzal is tisztában szeretnék lenni, az alany miként viszonyul az általa közvetített mondanivalóhoz: ismerteti vagy kommentálja, tartózkodni igyekszik minősítésétől vagy egyúttal értékelni is szeretné, az utóbbi esetben vajon csodálja, helyesli, cáfolja, elmarasztalja vagy éppen töpreng értékén, de még nem döntött, s egyelőre kétélyeit akarja velem megosztani. Nem feltétlenül baj, hogy egy álláspont átmenetileg vagy akár végképp határozatlan, csak bemutatása legyen határozott.

Ha kellőképpen jeleztük, hogy nem tőlünk származik a gondolat, nem háritottuk el, sőt most vettük csak igazán magunkra annak felelősségét, hogy miként bánunk vele. Milyen alantas célokra rángatnak elő bennünket, iszonyodik a sírgödörnél Hamlet, elképzelve a mind méltatlanabb folyamatot, ahogyan egy Nagy Sándor királyi teteméből por, a porból föld, a földből sár lesz, mely végül közönséges hordótapaszként szolgál. „Nagyon tűhegyre vennők, ha így vennők” – csillapítja Horatio. De a kritikában bizony tűhegyre kell vennünk, hogy egy-egy eszme, módszer vagy adat mikor, kinek a kezén s mivé alakult. A méltatlan bánásmódnak számtalan fajtájával találkozunk, de iskolázatlan átvételnek azt nevezhetjük, amit Németh László figyelt meg egy irodalomtörténetész kortársánál: „a forrásokat ismeri és forgatja is, de ahogy szempontjait felhasználja, az inkább kompromittálás, mint érvényesítés. [...] a történelmi szempontoknak és kritikai észrevételeknek megvan a maguk tengerszint fölötti magasságuk, s ha egy alacsonyabb értelmiség mezőjére tévednek, elkorcsosulnak s elpusztulnak”. Németh László itt (írása egészéből kiviláglik) a lelketlenül gépies átvételeket marasztalja el (mint egykor Kemény Zsigmond), a kritikus olvasói élményének hiányára vezeti őket vissza, s az irodalom iránti érzé-

ketlenség sematizáló dühét ostorozza. Van azonban a merev bánásmódnak egy nem bornirtságból, hanem túlzott jóhiszeműségből fakadó változata, mely ártatlan, tüchtig és gutgesinnt, fényévnyi távolságra szenderegven attól, amit Ricoeur óta a gyanú hermeneutikájának szokás nevezni. Szemléltessük ezt egy 1846-ból származó levél egyik utalásának sikertelen azonosítási kísérletével. „*De a mi Pap Endrénk sem hevert. Közelebbi napokban ugyan is, felesége nyomdájából, Endrének, egy olly jeles költői műve került ki; melylyen a leg rosszabb akaratu kritika sem találna semmi gáncsolni, semmi elvetni vagy hozzáadni valót. Szerző szeme előtt tartotta Horácznak ama híres nonum prematurját, ha az évek helyett hónapokat értünk.*” Buja fantáziával megáldva talán már ennyiből is gyanút foghatnánk, hiszen különös egy műalkotás lehet, ami éppen kilenc hónapi érlelés után kerül ki a hitvesi nyomdából; ám a levélíró Riskó Ignác (Szatmár megye jegyzője, Petőfi jó barátja, kisebb poéta, később minisztériumi titkár) nem éri be ilyen halvány célzással. „*Magától a szerzőtől tudjuk különben,*” fűzi tovább kedvtelve, „*miképp különös öromére van, hogy várakozása ellenére, művét az anyacensura, a természet, minden törlés, hézag és lyuk nélkül hagyta világ elébe jöni, s megengedte, hogy a nívóvilág, főleg e műnek farkában gyönyörködhessék, melly gyönyörködés évek multával még inkább növekedni fog. – Címe ezen, még egy kissé sentimentalis, siránkozó darabnak: Kálmán, ajánlva gróf Bethlen Jánosnak és nejének.*” Bármily hihetetlen, e levélrészlethez kiadója, tudós lektorai jóváhagyásával, a következő derék jegyzetet fűzte: „*Pap Endre KÁLMÁN c. művéről nem tudunk közelebbit, HÁTRAHAGYOTT MŰVEI-ben (Csengery–Kemény, Bp., 1852) sem szerepel.*” Amióta a kitűnő Oltványi Ambros felfedezte, filozofekben sokféleképp kommentálták e bájos esetet; a számunkra való örök tanulságot legzamatosabban egy nem éppen szűzies érzelmvilágú idősebb kolléga foglalta össze: úgy látszik, egy tisztességes lábjegyzetet se írhat, akinek nem volt még tisztességtelen gondolata. (Ezúton kérek elnézést a kollégától, amiért bátorkodtam vaskos kiszólását salonképessé stilizálni, átmentendő annak savát-borsát az utókor számára.)

Az átvett ismeret betűjéhez tapadó bornirt pedantériánál vagy jól nevelt gyanútlanságnál azonban ellenpárjuk sem különb: ilyenkor a nagystilú gondatlanság bosszulhatja meg magát. Az utóbbi esetben kritikusunk szem előtt téveszti, hogy az átvett tételnek (szerzője eredeti megfogalmazásában) meddig terjedt az érvényessége. Irodalomelméleti iskolák tündöklése és bukása közt nemegyszer tapasztalhattuk, hogy egy eredetileg szűkebb partok közé szánt tételt itthoni divatja túlbuzgón kiszélesített; a mérsékelt formájában másutt termékenynek bizonyult gondolat nálunk kicsapott medréből, s partalan árként pusztítva sodort el mindent, ami eredetileg jótékonyan tagolta, sövényt, jelzőkarókat, gátakat. Volt idő például, amikor ifjú filozofok hallottak valamit harangozni arról, hogy magára adó irodalmár szemében az alkotó szándékának figyelembevételé immár menthetetlenül *passé*; ettől fogva mi sem volt természetesebb számukra, bármilyen összefüggésben találkoztak a szerzői szándéokra hivatkozással, mint hogy elkövetőjét fölünyesen lemosolyogják, ahogy a reménytelenül elmaradt öslényeknek kijár. (Akinek szüksége volt a szándék fogalmára, de a korrallal haladni akart, az egyszer csak „a szöveg intenciójáról” kezdett beszélni, ezt alkalmasint nemcsak a szerzői, hanem az olvasói jelentésadástól is függetlennek deklarálva; s bármily különös, a szaknyelvi metaforátlánítás egy-egy eltökélt hive eközben nem zavartatta magát a visszalopózó metaforától, mely szellemesen úgy tesz, mintha a szövegnek emberi tudata volna.) Pedig Wimsatt és Brooks híres esszéje legföljebb csak címével (THE INTENTIONAL FALLACY) sugallhatta, hogy az alkotói szándékkal foglalkozni mindig tévedés. Érvelésük csupán annyit kívánt bizonyítani, hogy műértelmezési célokra

a szerző egykori szándéka pontosan nem rekonstruálható, és amúgy sem volna mérvadó. Maga az esszé s a nyomában támadt számos kitűnő vitairat senkit nem akart lebeszélni arról, hogy *egyébként* tanulmányozza a szerzői szándék fönmaradt dokumentumait. Ha Wimsatt és Brooks minden ilyen vizsgálatra kiterjesztették volna anatómájukat, akkor ők maguk sem írhattak volna kritikátörténetükben az angol romantika nagy programnyilatkozatáról, melyben Wordsworth az új költői törekvések mögötti szándékot fejtegette. S hogy idehaza milyen izgalmas leleteket nem tanulmányozhatnánk, vagy legföljebb titokban a pad alatt, arra elég Arany János levelét említeni Szemere Pálhoz, a költemény fogalmazásának rejtélyes tapasztalatáról. Óvakodjunk a feltétlenül növesztett átvételektől, különösen ha problémáktól akarnak eltiltani bennünket. Egy megoldás valamennyire mindig álmegoldás, a probléma sosem egészen álprobléma.

Az átvett állítás érvényességi határait különös gonddal tartjuk tiszteletben, ha vitakozni akarunk vele. Ilyenkor ugyanis (kétes értékű) hasznot húzhatnánk akaratlan félreértésükből (szándékos csúsztatásról ne is beszéljünk), túl könnyen diadalmaskodván a saját léptékéből kimozdított tétel fölött. Ha például ellenfelünk valamely túlerőltetett és önigazoló magyarázatot gyakorlati és viszonylagos értelemben *prekonceptciónak* nevez, ne tartsunk neki magasabb elméleti régióba szárnyaló tudálékos kiselőadást arról, hogy az értelmezés szükségképpen megelőzi a leírást, s minden koncepció csak prekonceptció lehet. Mert függetlenül koncepció és prekonceptió végső szétválaszthatóságának hermeneutikai kérdésétől, egy-egy kirívó esetben igenis van értelme a szokásos elmarasztaló címkének. (Homage à Orwell lehet, hogy minden koncepció prekonceptció, de egyesek prekonceptióbbak.) S ahogy igazodnunk illik a vitatott állítás elméleti szintjéhez, ugyanúgy tekintsük mérvadónak betű szerinti vagy átvitt értelmének (elvben bármennyire viszonylagos) határait. Ha valaki az álom fajtáit taglalja, aligha lehet felkészülve a poétikus ellenvetésre, miszerint az élet maga is álom. (S vajon ha az élet álom, tudakolta egy filozófus, mi marad az igazi álomnak?) Konkrét és elvont entitások könnyelmű vagy önigazoló cserélgetése nemcsak az avatatlan általánosítás felé csábíthat, gyakran ugyanígy vezet ellenkező irányú tévútra, egy századok óta kísértő gondolkodásbeli hibához, amelyet Alfred North Whitehead a rossz helyen alkalmazott konkrétság tévedésének (*the Fallacy of Misplaced Concreteness*) nevezett. Logikai csúsztatások révén szinte bármilyen szöveggel könnyű elbánni, és ha valaha a szerzőknek ilyen bánásmóddal szemben kellene felvértezniük mondataikat, nem volna benne köszönet. Egyes munkagépek úgy vannak megszerkesztve, hogy vastag acélborításuk minden részüket hézagmentes páncélként védi, s ezért nem lehet őket tönkretenni; ezeket az angolban találó szóösszetétellel úgy hívják: *foolproof*, boldondálló, azaz egy dühöngő örült sem tud kárt tenni bennük. Isten óvjon attól, hogy csupa ilyen túlbiztosított mondat írására kényszerüljünk. Mondataink nem lehetnének jók, épek, pontosak, ha nem engedhetnénk meg magunknak, hogy valamennyire sebezhetőek legyünk. Éppen ezért vigyázzunk, hogy vitáink hevében mi se csapjunk le minden óvatlanul kimondott szóra. Nem szabad hagyni, hogy olyan farkastörvények közé jussunk, mint amelyekről Babits intelme szólt, HA NEM VAGY ELLENÁLLÁS című versében: „Vesd meg a lábadd, az idő gonosz / s egy bal léptedre les már a vadon.”

Kritikai vitáink légkörét javítaná, s egész filológiai kultúránknak jót tenne, ha kifejlesztenénk magunkban az ellenpéldák iránti fogékonyságot. Az ellenpélda már pusztá létével jelzi, hogy a dolog még sincs egészen úgy (és *soha* nincs), de felismeré-

sehez meg kell szabadulnunk rögeszméink (s mögöttük: énünk) érvényesítésének megszállott igyekezetétől. Téziseinket mindenáron bizonygatva és körömszakadtig védve periférikus látásunk beszűkül, s hajlamosak vagyunk észre sem venni, hogy az igazolásukra mozgósított adatok mellett, sőt nemegyszer azok között, figyelemre méltó ellenpéldák akadnak. Alig több közhelynél, mégis elfelejtjük, hogy aki túl mohón akar kilyukadni valahová, annak nincs türelme ellenőrizni saját érvelését, a megrészegülés pedig logikai bakugrásokra csábít (mint amikor a „tehat” utáni állítás logikailag nem következik, például mert a *post hoc ergo propter hoc* csapdájába estünk, oksági kapcsolatnak nézván a pusztán időbeli egymásutánt), sőt a műértelmezés megerősztolására ragadtat. Filológiai barbarizmus tünete, ha egy kritikus (öntudatlanul) éppen egy felremlő ellenpéldát próbál tétele igazolására kényszeríteni. Mennél átfogóbb a tézis, annál könnyebben átsiklik szemünk a bizonyítékai közt lapuló kakukkfiókán. Íme egy nemzetközi állítás: „azokat a romantikus költőket, akik első ízben próbáltak – igen ingatag – egyensúlyt teremteni egyén és közösség között, majd mindenütt súlyos támadások érték: a szerb Radičevićnek – a szláv orientáció nevében – megtiltották a személyes lírát, Prešeren nemzetárulónak bélyegzik, s még Petőfire is úgy emlékszik vissza Arany: »Ő nem közénk való!« (EMLÉNYEK)”. Feltételezem és remélem (nem tudom megítélni) Radičević és Prešeren említésének helyességét; de hogy e súlyos támadásokat bemutatni hivatott körképben, s éppen egy nemzetárulónak bélyegzés kompromittáló szomszédságában miként kaphatott helyet az EMLÉNYEK (illetéktelen felkiáltójellel megtoldott) sora, az szinte megfoghatatlan. A közhiedelemmel ellentétben egy műrészletet ki szabad ragadni kontextusából, csak nem akárhogyan, és semmiképp sem így. Hiszen versbeli szöveggörnyezetében, s még inkább a költemény egészének kontextusában (érdemes újraolvasni, akárhányadszor: gyönyörű), ez a sor nem Petőfi elleni kifakadás, hanem épp ellenkezőleg, Petőfit magasztaló fájdalmas önvád (ő nem közénk való, mert *mi* vagyunk méltatlanok hozzá), mely egyszerre vall a túlélő szégyenérzetéről, egy hű barát nosztalgikus rajongásáról fiatalon elhunyt költőtársa iránt, és elégikus, bölcselkedő, de sejtetően hasztalan vigaszkereséséről. (Ha nem tartanánk elméletileg kétes módszernek, ezt az értelmezést a költő korabeli levelezéséből és fia nyilatkozatából egyaránt megerősíthetnénk.) Hogy tételeink igazolásának bővületében az ilyen erőszakolt félreértelmezésekre miért leszünk kevésbé hajlamosak, ha vitáinkban is rászokatjuk magunkat az ellenpélda elfogadására, az talán jobban megérthető abból a lehetőfinom jellemzésbe burkolt kritikából, amellyel Paul de Man illetve T. S. Eliot (és nyomában az Új Kritika) szellemi beidegződéseit. Eszerint a nagy költő-kritikus olyan hagyomány foglya maradt, amelynek vezérelveitől inkább kulturális és ideológiai, mintsem elméleti törekvéseihez kaphatott segítséget, ezek az elvek ugyanis a társadalmi és történeti személyiség integritásának védelmezésére ösztönöztek, nem pedig arra a személytelenebb következetességre sarkalltak, amire a teoretikusnak szüksége van. Nem vizsgálom, mennyi igaz mindebből Eliotra; maga a dilemma mindannyiunké. Mindaddig nem juthatunk el a tételeinket háborító ellenpéldák elviselésének, tiszteletének, vérünkkel vált óhajlásának és állandó keresésének lelki beállítódásához, amíg vita közben nem tudunk bármikor, egyik pillanatról a másikra, őszintén és nagylelkűen lemondani a göröcsös, szüntelen, fenekedő, megátalkodott önvédelemtől.

Módszer és magatartás iskolázottságáról nem beszélhetünk anélkül, hogy ne érintenénk a stílus problémáit. Állításaink tisztázásának alapkövetelménye máris fölveti, hogy mit tegyünk a metaforákkal, amelyek jelentésének határait bajos, sőt (elvileg)

lehetetlen kielégítően meghúzni. Szikáran aszketikus puristáink épp ezért legszívebben metaforátlanítanak az értekezői nyelvet, főként annak tudományos változatát, egy lényegre törő szintiszta fogalmiság eszménye jegyében, de előbb-utóbb föl kell adniuk a szóképek elleni (lélektanában gyakran ikonoklasztikus) küzdelmet, ugyanis próbálkozzanak ellenük bármivel, szaknyelvünkben a metaforák kiirthatatlanul tényésznek tovább. Márpedig ha úgysem lehet megszabadulni tőlük, akkor jobb, ha tudatosan vállaljuk és célszerűen használjuk őket, mint ha rossz lelkiismerettel vagy mit sem sejtve, s ezért sután, nagyjából, képzavarral, ellenőrizetlenül („Lásd, amit leírsz” – figyelmeztet Kertész Imre GÁLYANAPLÓ-ja „A stílus: látni.”) Noha kevésbé, mint a fogalmak érvényességi köre, valamennyire a metaforáké is meghatározható; ezt elmulasztván viszont olyan donodni kinyilatkoztatásokhoz jutunk, mint amelyet egy irodalomelméleti vitán hallottam: mi magunk is szövegek vagyunk, el lehet olvasni bennünket. Rendben van, ám legyünk szövegek, hisz miért éppen szövegek ne lehetnénk; de egyrészt fontoljuk meg, vajon elég magyarázó- vagy legalább szemléltetőereje van-e metaforánknak ahhoz, hogy érdemes legyen élnünk vele; másrészt tisztázzuk legalább, hogy mintegy *meddig* vagyunk szövegek, s honnantól szűnünk meg azok lenni. (Az efféle kérdések lappangó tétjéről, szomorú sellők, ti tudátok mesélni!) Én azt sem bánom, ha könyvek vagyunk, de szeretném tudni, mennyiben. (Nehogy vérszemet kapjak és beköttessem magam.)

Botorság volna azt hinnünk, hogy a jelentés körülhatárolásának kudarcai vagy a magyarázóerő kihagyásai csak metaforáknál fordulnak elő: fogalmaink használatának nem kevésbé gyakori, sőt (bizonyos mértékig) elkerülhetetlen kísérő jelenségei. Számos tudomány történetéből ismerünk csekély hatásfokú, egykor mégis végsőnek tekintett magyarázó fogalmakat (I. A. Richards ezeket titulálta *Premature Ultimates*-nek); az ilyenekre hivatkozó bizonyításmódot már Molière kifigurázta: az ópium elaltat, mert „*altató erő*” van benne. Habár az ilyen nesze semmi, fogd meg jól magyarázatok kulcsfogalma vagy alapmetaforája már csupán tudatlanságunk szemfényvesztő tárgyiasítása, vagyis nem több, mint névleges ismeretpótlék, azért *valamennyi* merőben verbális, tárgyi fedezet nélküli, konkrétumokra nem válthatóan metaforikus, sőt egyenesen fiktív mozzanat alighanem *minden* magyarázatunkban ott lappang. Nincs olyan szilárd tudományos zsargon, látszódjék akármily bevehetetlen fellegrárnak a megfélemlített laikus szemében, amelynek pöffeszkedő műszavai közt előbb-utóbb ne találhatnánk viszonylag megalapozatlant; nincs olyan kritikus, törekedjék akármilyen elszántan stílusa aggályos pontosságára, akinek minden állítása föl volna készítve rá, hogy bárhol szaván fogjuk. (Szerencsésnek mondhatja magát, akinek nem épp legfontosabb tétele támaszkodik ilyen diszletszerű, széllébélt, papírmasé utánzatra.) Ami nem azt jelenti, hogy tárgyszerűsége irányuló törekvésünket föl kellene adnunk, vagy elmulasztatnánk kifejezőeszközeink teherbírásának ellenőrző végigkoppogtatását. Csak lássuk be, derűsen és csüggedetlenül, hogy erőfeszítéseink béreként itt nem vagy siker, vagy kudarc vár ránk, hanem az elkerülhetetlen kudarc mértékéből próbálunk lefaragni valamicskét. (Hiányos fedezetű nyelvhasználatra szorulván, a kritikai ítéletformálás kényszere az emberi cselekvés általános jelképe lehet: a világot, noha csak részben érthetjük, használunk kell.) Elméletileg ez szükségszerű: már nézőpontunk is csak részlegessé szűkítés árán adhat perspektivikussá rendezett képet, azaz elve elszakít az élet teljességétől. Ezért is használom szívesen a szemléleti perspektiva metszéspontjára az *enyészpont* festészeti műszavát: terminusként az összefutó vonalak eltűnésének (elenyészésének) helyét jelöli, de felidézi az enyészet egyetemes képzetét

is, emlékeztetvén arra, hogy megnyugtató elrendezettséghez csak művi úton, geometrikusan elvonatkoztató szerkesztéssel juthatunk, s ehhez rendező elvet a kép síkja mögül, az életen túlról, a halál perspektívájából remélhetünk.

Nem véletlenül említettem *megnyugtató* elrendezettséget: kritikusi alkat és stílus összefüggő kérdése, hogy kinek mennyire van szüksége önmaga megnyugtatóására, s megnyugtatóasul mihez folyamodik. Kritikusi szótárunk összeválogatása és használata lélektani tünetként is értelmezhető: a csak beavatottnak érthető szakzsargon aránytalan túlerőltetése, az egyszerűbben is kifejezhető gondolat görcsösen tudálekos rejtjelzése, a nagy tekintélyektől kölcsönzött kulcsfogalmak szertelen halmozása nemegyszer öntudatlan veszélyeztetéről árulkodik: kritikásunk így (testületi hovatarozása sulykolásával) keres védelmet, megerősítendő szakmai presztízsét és pozícióját, s közvetve a saját ingtag biztonságérzetét, mely nélkül valószínűleg nem éreznék jól magát. Aki hatalmi hierarchiában gondolkodik, lelke mélyén talán attól retteg, hogy egyszer csak kihullik belőle, az még kevésbé mer leszokni nagyra hivatottságának e külsőséges bizonygatásairól. Ám ez még viszonylag felszíni összefüggés; mondatfűzésünk jellegét gyakran mélyebb, sőt patológikusabb szorongások alakítják. Olyan kényes problémákhoz értünk, amelyeknél már névtelenül sem példálózhatok másokkal; magamtól veszem hát a szemléltető ábrát, mely úgy foglalja össze az idevágó nyavalyákat, mint az állatorvosi ló. Hosszú időbe telt, amíg rájöttem, pályám kezdetén miért volt sokáig olyan ritka szövegeimben a rövid és azonnal áttekinthető mondat, miért volt olyan gyakori a túlterhelt és túlbonyolított, s miért hiányzott teljesen (s hiányzik mindmáig) a merőben formális kisegítő mondat (mint például: „Ennek a jelenségnek a következő három fajtája van.”). Aztán egy gyötrelmes, de talán gyógyító pillanatban megvilágosodott előttem, hogy azért terheltem túl mondataimat, mert nagy hasznos teher hordatásával igyekeztem mintegy többszörösen igazolni létezésük jogosultságát, s ezzel közvetve az *enyémet*, kényszeres bizonykodással, mondatonként, minden nagybetű és pont közt, újra meg újra. Szerencsétlen mondataimnak rendkívül sokat kellett vállalniuk, mert mindegyikükkel az életemet szerettem volna (öntudatlanul) *kiérdemelni*. Egy-egy pusztán átkötő, előkészítő, netán pihentető mondat beiktatása nyilván azzal fenyegetett volna, hogy megghiúsítja a tudat alatti parancs feltétlen teljesítését: a lét *megszolgáltatását*. A rövid, világos, magát kitaró, könnyen és maradéktalanul birtokba vehető mondatról pedig azért húzódoztam, mert az olvasó egykettőre *végez* vele, azonnal átlép rajta, s persze félő, hogy nem sokat teketóriázik *szerezőjével* sem: eszerint az egyszerű mondat védtelen, sőt védtelenné tesz, gyors befejezése pedig kiszolgáltat a megsemmisülésnek. (Ami így beteges logika, másként nem okvetlenül az: élet és mondat befejezésének analógiája fenségesen zárja Pilinszky CÍMEREM című költeményét: „Nekünk magunknak muszáj végül is / a présbe kényszerülnünk. Befejeznünk / a mondatot.”) Ha szorongásai stílári nyomait felismerte, az ember megpróbálhatja kihúzni magát a (lélektani és stílusbeli) ingoványból, Münchhausen báró módjára; stílusbeli gyöngéi eredetének végiggondolásával küzdhet szorongásai ellen, és fordítva: szoktathatja magát a védtelenség gondolatához, mígnem kívánni tudja, sőt erőt meríthet belőle, s végül stílusában sem szorul többé önmagát is befalozó hatalmas erődítményekre. Ugyanez a kölcsönhatás érvényes lélegzet és stílus viszonyára: saját prózaritmusunk megtalálását segítheti, ha mondatainkat lélegzetünkhöz igazítjuk, akár (Lukácsy Sándor tanácsát követve) fogalmazás közbeni felolvasással. Megszivlelendő, amit Szabó Lőrinc jegyzett naplójába 1945-ben, Illyés egy cikkét elolvassán: „igen jó próza, az író lélegzete szerint megírva”. Magára talált prózának később nem kell figyelnie

organikus mintára, és megtörténhet a csoda, hogy viszonzásképp csillapítja szerzője ziháló lélegzetét. Patologikus különbségeinktől persze aligha fogunk teljesen megszabadulni, árulkodó nyomaikat sem fogjuk maradéktalanul eltávolítani mondataink szókincséből, szerkezetéből, ritmusából. Ha mégis sikerülne, ki tudja, mi maradna helyettük. Bolondériáink nélkül talán nem is lehetne stílusunk.

Ezzel messze túljutottunk a kritikusi mesterség közösen elsajátítandó fogásainak szakmai minimumán, s mélyen benne járunk az egyéni vonzódások és választások félhomályos szövevényében, ösztönös beidegződések vagy magasabb rendű döntési lehetőségek közt, ahol már nem érvényesek a kritika iskolázottságának egységes kritériumai, s legfőképpen Tocqueville finom megfigyelése lehet kalauzunk: olyan feladatokat oldunk meg tisztos eredménnyel, amelyek jó képességeinket mozgósítják, ám olyanokat kiválóan, amelyek alkati hibáinkat is hasznukra tudják fordítani. Nem mintha az iskolázott kritika alapelemeit kimeríthetjük volna a megfogalmazható eszmények és tetten érhető megsértéseik katalógusával. Az iskolázottság nemcsak hibák elkerülésén áll vagy bukik. Jóllehet bizonyos típusú vétségeket nem szokott elkövetni, az iskolázott kritika nem okvetlenül feddhetetlen, s a makulátlan kritika még nem szükségképpen iskolázott. Vagyis önmagában a hibátlanság (ahogy egy nagy költő-kritikus szerkesztőként magyarázta ifjú szerzőknek) még csupán negatív érdem. Ha igazán jól akar dolgozni, a kritikusnak olyasmire is szüksége van, amit bajosabban vagy egyáltalán nem tudnánk pedáns iskolamesteri pontokba szedni. Talán ihletre, egyfajta megérintettségre, valami már taníthatatlan, sőt megfoghatatlan többletre. Érteni vélem, mire célzott egy fiatal kritikus, Szilasi László, IRODALOMTÖRTÉNÉS című kéziratának (a nyomtatott változathoz kihagyott) bevezetőjében: az irodalomról szóló beszéd semmit (ehelyett ő erősebb szót használt) sem ér, „*ha nem ragyogja be az a valami, amit jobb híján a szív fényének*” nevezhetünk. (Hát igen, azt hiszem, ezért sem lehet betelni Arany János kritikáival.) Mindezt jó volna részletezni, ha tudnánk, de talán épp az iskolázott kritika eszménye jegyében van jogunk bizonyos dolgokat kimondatlanul hagyni. Ahogy Kölcsey Ferenc, az első modern magyar kritikus még itései fellépése előtt, 1815-ben felismerte A POESIS ÉS KRITIKA című elmékedésében: mindent és mindenáron kifejteni nem az iskolázott, hanem az iskolás kritika igyekszik. „*Semmit sem kerülök inkább, mint azt: nehogy másokat tanítani láttassam; s mindenütt csak saját szűk olvasásomnak s gondolkodásomnak rezultátumait szeretem a közönségnek bemutatni. Innen van, hogy írásomban hézagok vagynak: s princípiumim nincsenek iskolai szorossággal kifejtve.*” Ilyesféle hézagosságtól nincs miért félnünk; Kölcsey arra bátorít, hogy bízzunk az olvasó nagykorúságában, s hagyjuk rá az értő kiegészítést. „*A gondolkozó fej ítéletet hoz a rezultátumokról a princípiumokra, és viszont; s az ilyenekre nézve Montesquieu-nek tanácsát követnünk illik: nem mondani el mindent; s amit mondunk is, csak azért mondani el, hogy az olvasó gondolkodásra ébresszessék.*”